

מִשְׁאַת אֶהָרָן

מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן

עורכים

משה בר־אשר, חיים א' כהן

מוסד ביאליק • ירושלים

תוכן העניינים

ה		פתח דבר
1	רשימת הפרסומים של פרופ' אהרן דותן	נאסר בסל
		לשון המקרא ולשונות שמיות
13	על שני שוואים נעים רצופים פרשנות ימי הביניים על ספר בראשית לאור הפילולוגיה המקראית בת זמננו – חלק שני:	יהושע בלאו חיים כהן
25	בראשית יט-לה	
	הסביל הפנימי של הבניין הקל בלשונות	דניאל סיון
47	השמיות המערביות	
57	סופית הייחוס יון בעברית הקדומה	אלישע קימרון
		לשון חז"ל, לשון התפילה וארמית
	ניקוד הלמ"ד במילת של- במשנה במסורתו	גבריאל בירנבאום
63	של מנקד כ"י קאופמן	
75	מקצת הַרְבֵּה	ישראל בן-דוד
92	משקל פְּעֻלַת בלשון המשנה לשון תפילת העמידה של חול לפי הנוסח שבסדר	משה בראש-ר יצחק גלוסקא
102	רב סעדיה גאון מסורות קריאתן של מילים מקראיות ובתר-מקראיות	עמוס דודי
126	במחזורי קטלוניה	
139	קטעי תרגום אסתר מן הגניזה והעדוה שהם מעידים תצורת הבינוני בבניינים הסבילים פועל והופעל	אברהם טל חיים א' כהן
172	בלשון המשנה על פי כתב יד קאופמן A50	
189	עוד תפילה של השומרונים אב חסדה הצורי	משה פלורנטין
196	גיניי גינייה, גנתה גננה, גנונית גנונייה קטע גניזה של ברכת המזון: מחקר בנוסח,	מרדכי עקיבא פרידמן שלמה קלמן רייף
201	במחשבה ובתולדות התפילה	
218	חילופי העיצורים ב-פ בלשון חכמים	שמעון שרביט

	נאסר בסל	על הלוואי בעיבוד בערבית-יהודית לחיבורו של
247		אבן ג'ני "אללמע פי אלערכיה"
	דן בקר	"האותיות הנוספות" – משמען אצל המדקקים
		העברים בימי הביניים לעומת משמען אצל עמיתיהם
261		הערבים
280	מרדכי ברויאר (ז"ל)	שווא נע ושווא נח על פי כללי הטעמים
	רעיה חזון	ספר תיקון השגגות – תשובות אדניה על רס"ג: זהות
289		מחבר התשובות וסוגיות נוספות
	רחל חייטין-משיח	"אהוב לבי השיבני תשובה": עוד פתרון לשיר חידה
305		תימני על טעמי המקרא
316	יוסף טובי	יסודות מילוניים בפירושי רב סעדיה גאון למקרא
358	אהרן ממן	קטעים חדשים מכתאב אלמואזנה לר' יצחק אבן ברון
392	יוסף עופר	רשימה בכלית של פרשיות פתוחות וסתומות בתורה
435	מאיה פרוכטמן	המדקק כמשורר והמשורר כמדקק בימי הביניים
	מיכאל ריז'יק	הערות ללשון המכתבים העבריים מטוסקנה
442		מן המאה החמש-עשרה
	נורית רייך	ה"זברקונים" שבברכת יעקב לבניו: מדרש לשון
453		והערת מסורה לפתרון צימוד ב"כתאב אלתיג'ניס"
469	רונית שושני	תפקידם המקורי של טעמי המקרא
	ראובן ש' שטיינר	פתח וקמץ – עיון בגיזרוןם ובהתפתחותם של
487		שמות התנועות בעברית
498	אליעזר שלוסברג	פירושי רס"ג במדרשי תימן המאוחרים
	העברית החדשה	
525	אילן אלדר	החייאת הדיבור העברי
	אסתר בורוכובסקי	הגדרה מילונית למילים מחלקי דיבר שונים – גישות
545	ופנינה טרומר	שונות אך משתלבות
	דויד דורון	עיוני תחביר בעברית שבפרסומים של הרשות
565		הפלטטינית
590	שלמה יזרעאל	מדיבור לתחביר – מתאוריה לתמליל
	יצחק צדקה	מ"ענדו כתאב" (אצלו ספר') ל"ענדויאה"
611		(אצלו אותר')
	אורה (רודריג) שורצולד	פנים נחוץ בעברית: בין התפתחויות היסטוריות
619		טבעיות להשפעות זרות
630	יצחק שלזינגר	תפוצת שמות התואר בשיח השכנוע

החלק הלועזי

3*	הגייתו של שווא-געיה על פי המסורת הטברנית	ג'פרי כאן
	בין אברהם אבן עזרא לרב סעדיה גאון בשאלות	אנחל סאנז-בדיליוס
19*	של דקדוק	
33*	האותיות הדבוקות במסורה ובהלכה	מישל צרפתי
46*	תרגום יחזקאל על פי המסורת הבבלית	יוסף ריברה-פלוריט (ז"ל)

תצורת הבינוני בבניינים הסבילים פועל והופעל בלשון המשנה

על פי כתב יד קאופמן A50

חיים א' כהן

במחקר קודם¹ שבו עסקתי בדרך תצורתו של הבינוני של בניין נפעל בכ"י קאופמן יצאתי לדון בדבר החדש והראיתי שמתעצבת ומתייצבת בו מערכת המבדלת בין הבינוני השמני לבינוני הפועלי, שהראשון, השמני, מקיים את הצורה בקמץ כבמקרא (כגון נאמן), והפועלי (כגון נכנס) מקיים על הרוב, בדרך הקרובה לשיטה, צורה בפתח. נמצא אפוא שהבינוני הפועלי מזדהה בצורתו עם העבר, ששניהם בפתח, ודבר זה עולה בקנה אחד עם כל מה שאנו יודעים זה מכבר על הזדהות העבר והבינוני בפעלים העומדים והסבילים, כגון צורות פֶּעַל ופִּעַל שבבניין קל (יָבֵשׁ, יָכַל וכיו"ב), וכן בפועלי ע"ו בבניין קל (קָם ודומיו) – כל אלו מקדמת ימיה של הלשון,² מוסיפים עליהם צורות בינוני נתפעל בנו"ן,³ צורות בינוני נרָאָה, נעֲשָׂה בקמץ שבמסורות לשון ובניקודי המשנה⁴ ועוד.

במאמר זה אני מבקש להוסיף ולעיין בשאר צורות בינוני של הבניינים הסבילים, פועל והופעל, ולראות את המצוי בהם במשנה שעל פי כ"י. בפתח הדברים יש לחלק מיד בין שתי צורות בינוני אלו. צורת מפועל, היינו בינוני של פועל, היא לעולם צורת בינוני שמני, שם עצם או שם תואר, שהרי כל עצמו של בניין פועל בלשון המשנה אינו אלא בצורות בינוני המציינות סביל פרפקטי, מה שכבר נשלמה פעולתו: מְעוֹשָׁר הוא מה שכבר נתעשר, מְקוֹדָשֶׁת היא מי שכבר נתקדשה וכיו"ב,⁵ מה שאין כן בניין הופעל הממשיך להתקיים בלשון חז"ל בכל צורותיו, והבינוני שבו, מופעל, אפשר שיהא שמני כגון מוֹכֵן, ואפשר שיהא פועלי כגון מוֹנֵחַ במשפט "יהא מונח עד שיבוא אליהו". לפיכך ייוחד בדיון שלפנינו מקום לכל צורה לברדה, ובסופו יבואו דברים על הצד השווה שבהן.

1. כהן, נפעל.
2. ראה בראש, צורות נדירות, עמ' 134 (דברים הנאמרים שם משמו של זאב בן-חיים).
3. ראה שם, עמ' 128 ואילך, ובעיקר עמ' 134–135.
4. ראה בראש, בינוני ל". צורות בינוני נרָאָה, נעֲשָׂה מצויות כידוע גם בדבור החי בן ימינו, והמבקש ימצאן אף במקרא; ראה בראש, שם, עמ' 39; " צדקה, "נְרָאָה ל" – נְרָאָה ל", לשוננו לעם נ (תשנ"ט), עמ' 190–193, והערות העורך שם, עמ' 193; "ח"א כהן, "עוד לעניין נְרָאָה ל" לשון הווה", לשוננו לעם נג (תשס"ב), עמ' 208–210.
5. ראה בראש, בניינים, עמ' 128 (סעיף 8).

א. מופעל

צורת מופעל במשנה על פי כ"ק מצויה ב-33 תבניות. מהן 10 באות בקמץ תמיד (או כמעט תמיד), 10 באות בפתח תמיד ו-13 באות פעמים בקמץ ופעמים בפתח.⁶ והרי הפירוט:

1. בקמץ תמיד

מוֹפֵּר (מאות פעמים, ונבדק מדגם רחב; רוב גדול בקמץ); מוֹכֵן (x15); מוֹסֵף (x16); הן במשמע התפילה והקרובן והן במשמע של דבר מה שהוא תוספת למשהו); מוֹבֵל (x1); מוֹכָשֶׁר (x1); מוֹבְקָר (x2); מוֹפְרָשׁ (x1); מוֹקְדָם (x1); מוֹרָם (x4); כולן במקום אחד: זבחים ה, ו-ז); מוֹשְׁבָב (x2); במשניות מקבילות: נזיר ט, ג; אהלות טז, ג).
דוגמאות:

הכול מוֹפֵּר חוץ מְדַלְעַת יוֹנִית (כלאים ב, יא)
לפי שאינו מן המוֹכֵן (שבת ג, ו)
כל יום שיש בו מוֹסֵף והוא אינו יום טוב קורין ארבעה (מגילה ד, ב)
אפילו מוֹבֵל אפילו כפות (טהרות ז, ה)
האזוב⁷ הַמוֹכָשֶׁר (פרה יא, ו)
אוכלים על הַמוֹבְקָר אבל לא מן השמור (שביעית ט, ד)
מוֹפְרָשׁ אני ממך (גדרים א, א)
פרוזבול הַמוֹקְדָם כשר (שביעית י, ה)
הַמוֹרָם מהם כיוצא בהם (זבחים ה, ו-ז)
המוצא מת כתחילה מוֹשְׁבָב כדרכו (נזיר ט, ג; אהלות טז, ג)

מכלל מילים אלו המנוקדות לעולם בקמץ ראוי לעמוד על צורתה של המילה מוסף מצד שתי משמעויותיה (שאכן אינן רחוקות זו מזו). מילה זו משמשת כשם עצם (א) בהוראת קרבן ותפילה – כך 6 פעמים במשנה, כגון הדוגמה שהובאה למעלה: "כל יום שיש בו מוֹסֵף והוא אינו יום טוב קורין ארבעה" (מגילה ד, ב), וכמותה: "בשחרית ובמוֹסֵף ובמנחה" (תענית ד, ג); "קרבן מוֹסֵף" (תענית ד, ד-ה x3); (ב) בהוראת 'דבר מה שהוא תוספת למשהו' (x4): "עֲשֵׂה לוֹ טִפִּילָה או מוֹסֵף שֶׁל טִיט טמא" (כלים ה, יא). הופעותיה של מילה זו בפתח הן רק בצורת הנסמך שלה, וכדין: "מוֹסֵף [ה]יֹרָא" (עדויות ז, ח); "מוֹסֵף התנור [...] מוֹסֵף הַיֹּרָה" (כלים ה, ה).⁸

6 על צורת מְשַׁחַת במקרא שניקודה פתח ראה בנספח שבסוף המאמר.

7 בכ"ק: "ובאזוב"; אותיות ו, ב הן תיקון בכתב היד.

8 הביטוי "מוֹסֵף עליו..." שבמשנה אינו עניין לכאן, שכן במסורת המנקד בכל הופעותיו "מוֹסֵף עליו" (כלים כז, א x4; אהלות ח, ג); ופעם אחת כך גם במסורת הסופר: "מוֹסֵף עליו אוֹנֵס שנותן את הצער" (כתובות ג, ד). בדפוסים שלפנינו, ובכלל זה במהדורת אלבק-ילון, אכן "מוֹסֵף עליו".

2. בפתח תמיד

מוטל⁹ (7x¹⁰); מוספך (x3, ובאותו מקום); מושבע (x3); מודבק (x2, ובאותו מקום); מובלע (x1); מוזקר (x1); מוכתב (x1); מומר (x1); מורחק [אני] (x1); מותקן (x1).
דוגמאות:

עמוד שהוא מוטל באוויר (אהלות יב, ט)
ומקומו מוספך לו (מעשר שני ה, ט x3)
המושבע מפי אחרים חייב (שבועות ג, יא)
כזית מן המת מודבק לאסקופה [...] מודבק לשקוף (אהלות יב, ח)
היו שלשה והאמצעי מובלע ביניהן (עירובין ד, ו)
שאני מוזקר עליה (תרומות ח, יא)
אף מי שהיה מוכתב באיסרטייא שלמלך (קידושין ד, ה)
לא שאדם רשיי להמיר אלא אם המיר מומר (תמורה א, א)
מו[ר]חק אני ממך (גדרים א, א)
ובפתח העזרה היה מותקן¹¹ קלל שלחטאת (פרה ג, ג)

פרט לצורת מוטל כל הצורות שבפתח נקרות מעט, רובן פעם אחת בלבד. חלקן שמניות, כגון "המושבע מפי אחרים" (שבועות ג, יא), וחלקן פועליות, כגון "ומקומו מוספך לו" (מעשר שני ה, ט); "לא שאדם רשיי להמיר אלא אם המיר מומר" (תמורה א, א). כדי להסיר ספק ייאמר במודגש שאין ניכרת כאן התניה פונטית. למשל ליד רי"ש, שיש התולים בה לפעמים תנועה אחורית בסביבתה, נמצא הן צורות בקמץ הן בפתח: מותר, מובקר לעומת מומר, מוזקר.

3. פעמים בקמץ ופעמים בפתח

רוב בקמץ ומיעוט בפתח: מועד-מועד (5:24); מוחלל-מוחלל (2:6); מוסגר-מוסגר (2:6).

רוב בפתח ומיעוט בקמץ: מודר-מודר (1:20); מונח-מונח (2:6); אך ראה הדיון להלן; מוכתר-מוכתר (1:3).

תפוצה שווה (או קרובה לשווה): מוקף-מוקף (7:5), ומסתמנת הבחנה במשמעות; ראה הדיון להלן; מופר-מופר (3:2); מוצנע-מוצנע (1:2); מורכב-מורכב (1:2);

9 כך, בלי דגש, כל הופעותיה של צורה זו, וכעשויה משורש טר"ל.

10 ועוד פעמיים בכי"ק², זבים ד, ד, ואף שם בפתח.

11 בדפוסים: "מתוקן", וכן ניקד ילון: מְתָקָן. בכי"פ: "מותקן"; בכי"ב: מוּתָקָן. והוא מחילופי תיקן-התקין שבכלל חילופי פיעל-הפעיל הידועים, והשווה עוד "לא ישתמש חבר במשתאו של עם הארץ [...] אלא אם היה מותקן תחת ידו" (תוספתא דמאי ג, ו; כך בכי" וינה, ובכ"י ארפורט "היו מתוקנין"). לחילופי פועל-הופעל, פיעל-הפעיל (בכ"פ) ראה הנמן, עמ' 197-206. לעניין מתוקן-מותקן ראה שם, עמ' 198.

מוֹשֶׁלֶךְ-מוֹשְׁלָךְ (1:2); מוֹטָב-מוֹטָב (1:2); מוֹתֵר-מוֹתֵר (במשמע של משוחרר מנדר או מחָרם; ¹² 1:1).

חלק מצורות אלו ראויות לבירור בפני עצמן:

מוֹעֵד – לעולם במעמד שמני, אם כשם תואר: "שור הַמוֹעֵד" (בבא קמא א, ד ועוד), ואם כשם תואר מועצם כגון "הַמוֹעֵד הַזֵּיק" (בבא קמא ג, יא). בכי"ק הוא בא 24 פעמים בקמץ אך גם 5 פעמים בפתח, ובסמוך ממש לצורה בקמץ, כגון "מוֹעֵד לַקְטָנִים ואינו מוֹעֵד לַגְדוּלִים [...] הרי הוא מוֹעֵד בשבתות ואינו מוֹעֵד בימות החול" (בבא קמא ד, ב; במשנה זו נשנית מילת מועד 9 פעמים, מהן 7 בקמץ ו-2 בפתח; ועוד בפתח: בבא קמא ד, ה; ד, ט x2).

מוֹסָגֵר – x6 בקמץ, כגון "מצורע מוֹסָגֵר" (מגילה א, ז), אך גם פעמיים בפתח: "הטולה מן הַמוֹסָגֵר בַּטהור" (נגעים יא, ו); "הבונה מן הַמוֹסָגֵר בטהור" (נגעים יג, ה¹³).

מוֹדֵר – כמעט תמיד בפתח (x20) ורק פעם אחת בקמץ: "מוֹדֵר אני ממך מופָּשׁ אני ממך מו[ר]חֵק אני ממך" (נדרים א, א). רוב ההיקרויות של צורה זו הן בצירוף "מוֹדֵר הַנִּייה". לכאורה צירוף של סמיכות יש כאן וצורת מוֹדֵר בפתח כדין, ואולם נראה שלא מבנה של סמיכות הוא זה כי אם מבנה של תיאור הבחינה (תמיז), היינו שמילת הַנִּייה מצמצמת את מודר ומגבילה אותו מבחינה כלשהי – מבחינת ההנאה. דבר זה עולה בבירור ממבנה שאין הצירוף בנוי בו כסמיכות: "הַמוֹדֵר הַנִּייה מחבירו" (נדרים ד, ב ועוד), וביותר ממבנה המתפרש כך במובהק מצד עריכתו האחרת: "היה אחד מהם מוֹדֵר מחבירו הַנִּייה" (נדרים ה, א) וכיו"ב, והכול בפתח.

מוֹנַח – פעמיים בקמץ, ובאותו מקום, ובמשמע שמני: "נָגַר הַנִּיגָר נועלים בו במקדש אבל לא במדינה, הַמוֹנַח כאן וכאן אסור, רבי יהודה אומר הַמוֹנַח במקדש והַנִּיגָר במדינה" (עירובין י, יא). שאר ההיקרויות (x6) הן במימרה "יְהִי מוֹנַח עד שיבוא אליהו" (בבא מציעא ג, ד ועוד), ותמיד בפתח. אכן במימרה זו מונח הוא במשמע פועלי, ואולם מיעוט הצורות בכללן אינו מאפשר לומר דבר נחרץ באשר להתגבשות הבחנה צורנית בין הבינוני הפועלי לשמני בצורה זו, שזה בקמץ וזה בפתח.

מוֹצַנֵּע – לעולם בצירוף "במקום (ה)מוצנע", בפתח ובקמץ, ואף באותו מקום: "ר' אליעזר אומ' אם היתה מונחת במקום התורפה יניחנה בְּמָקוֹם הַמוֹצַנֵּע [...] ר' יהושע אומ' אם היתה מונחת בְּמָקוֹם הַמוֹצַנֵּע [...] (תרומות ח, ח); ושוב בקמץ: "לא יאבד את השאר אלא יניחנו בְּמָקוֹם מוֹצַנֵּע" (שם יא, ה).

מוֹטָב – x3: פעם אחת בקמץ: "אם חזר בו מוֹטָב" (סנהדרין ז, י), ופעמיים בפתח: "מוֹטָב לי ליקרות שוטה כל ימי ולא לַעֲשׂוֹת שעה אחת רשע לפני המקום" (עדויות ה, ו); "ומוֹטָב להניח את דברי היחיד ולאחוז את דברי המרובין" (שם ש, ז). יצוין שבאותן פעמיים שבפתח מוֹטָב אנקליטית ונקשרת אל שלאחריה: "מוֹטָב לִי", "מוֹטָב להניח". הופעתה האחת בקמץ היא בעמידתה בפני עצמה ובסופו של המבע: "אם חזר בו,

12. במשמע של ניגודו של אסור – מאות פעמים, והרוב בקמץ; ראה לעיל.

13. ונמצא שם גם הַמִּסְגָּר, בפועל; ראה להלן.

מוטב". אפשר שבזה נעוץ טיב החילוף קמץ-פתח בצורה זו, ואולם גם כאן מיעוט הצורות מקשה על אמירת דבר נחרץ.

מוקף – ייחוד מה יש בצורה זו שהניקוד בקמץ לעומת פתח מעמיד בה משמעות נבדלת: (א) כל לשון קרבה ודביקה הוא בקמץ, ומוקף הוא שם תואר, למשל: "ואינן ניטלים מן הטהור על הטמא אלא מן המוקף ומן הדבר הגמור" (חלה א, ט); "שחלת דמיי ניטלת מן הטהור על הטמא ושלא מן המוקף" (שם ד, ו); (ב) כל לשון הקפה וסיבוב הוא בפתח: "מוקף צמיד פתיל" (כלים ח, ו; ט, א ועוד);¹⁴ "מוקף רובדין של אבן" (מידות א, ח ועוד). לכאורה הפתח של מוקף שבצירופים אלו נגזר מהיות המילה נסמך, אך נראה שאין הדברים כן. גם כאן לא צירוף סמיכות הוא כי אם מבנה של תמיז, והראיה ממבני הריבוי של צירופים אלו שצורת מוקף באה בהם בנפרד: "וכלי חרש מוקפים צמיד פתיל" (טהרות ז, ה); "חביות מוקפות צמיד פתיל" (שם ח, א). ועם זאת אין לבטל את האפשרות שהנקדן שראה לפניו "מוקף צמיד פתיל" וכיוצא בו נראתה לו הצורה מוקף כנסמך ועל כן ניקדה בפתח.

ב. מפועל

סך כל צורות מפועל במשנה 60 תבניות (בכלל זה צורות מן המרובעים כגון מדובלל). מהן בתפוצה מרובה כגון מצורע (x48), מחובר (x21), מקודש (x19), מבושל (x14), ומהן, והן הרוב, בתפוצה מעטה – תמניות ספורות בכל המשנה כולה.

וזו דרך התפלגותם באשר לניקוד עי"ן הפועל: 31 תבניות (כמחצית בלבד [!]) לעולם בקמץ, 10 לעולם בפתח ו-19 פעמים בקמץ ופעמים בפתח. פירוש הדברים: כמחצית מן התבניות מכירות את הניקוד בפתח, ו-10 מהן (שישית מכלל התבניות) מכירות רק את הניקוד הזה. והרי הפירוט:¹⁵

1. בקמץ תמיד

מקודש – x19, כגון "ראש בית דין אומ' מקודש וכל העם עונין אחריו מקודש מקודש" (ראש השנה ב, ז); "אינו מקודש" (בבא קמא ד, ח).

מכוון – x9, כגון "שהוא מכוון כנגד בית קדש הקדשים" (ברכות ט, ה); "נמצא מכוון בין שתי עיירות" (סוטה ט, ב).¹⁶

מיושן – x4, כגון "והלא מיושן יפה למעיים" (גדרים ט, ח, ועוד פעמיים שם); הכול בעניין אחד: יין ישן.

14 במקום אחד בהופעתו של צירוף מילים זה, כלים ט, ז, המילה מוקף אינה מנוקדת.

15 לצורות שיש מהן היקרות אחת או שתיים הובא התייעוד במלואו. מצורות שהיקרותיהן מרובות יותר הובאה דוגמה אחת או שתיים.

16 וראה להלן מכוון, השייך לעניין אחר.

מקושר - x_4 , כגון "גט פשוט עדיו מתוכו, מְקוֹשֵׁר - מאחוריו" (בבא בתרא י, א); הכול בעניין זה ובאותו מקום.

מתוקן - x_4 , כגון "שלי אינו מְתוֹקֵן ושל חברי מְתוֹקֵן" (דמאי ד, ז).
 מחוזק - x_3 : "היו שם נכסים שאין להם כבראוי ואינן כְּבִמְחֻזָּק" (כתובות י, ג), ועוד כך, כְּבִמְחֻזָּק, פעמיים בבכורות ח, ט. נוסח הדפוסים: "כבמוחזק", צורת בינוני הופעל.¹⁷
 מפוגל - x_3 ; כגון "הלחם מְפוּגָל והתודה אינה מְפוּגָל" (מנחות ב, ג); הכול באותו עניין ובאותו מקום.

מפולש - x_3 ; כגון "מערבין למבוי הַמְּפוּלָשׁ" (עירובין ט, ד); הכול באותו עניין.
 מרוקם - x_3 ; כגון "שפיר מְרוּקָם" (כריתות א, ג); הכול באותו עניין.
 מגויד - x_2 : "אפילו ראוהו מְגוּיֵד" (יבמות טז, ג); "אפילו מְגוּיֵד, אפילו גוסס" (אהלות א, ו).

מזוקק - x_2 : "שמן מְזוּקָק" (בבא מציעא ג, ח x_2).
 מלובן - x_2 : "מְלוּבָן לא צוּיֵי" (חולין יא, ב); "צמר מְלוּבָן וצוּיֵי" (בכורות ד, ז).
 מסומר - x_2 : "בסנדל מְסוּמָר" (שבת ו, ב; ביצה א, י).
 מעובר - x_2 : "אם היה החודש מְעוּבָר" (שביעית י, ב); "הרי זה מְעוּבָר" (ראש השנה ג, א).
 מקולס - x_2 : "גדי מְקוּלָס" (ביצה ב, ז; עדויות ג, יא).
 משותר - x_2 : "ועבדו הַמְּשוּתָרָר" (ראש השנה א, ז); "וגר לעבד מְשֻׁתָרָר" (הוריות ג, ח).

שאר צורות בהופעות יחידאיות:

מבוסם - "יין מְבוּסָם"¹⁸ אני מוכר לך" (בבא בתרא ו, ג).
 מבוקר - "מְבֻקָר מבערב" (תמיד ג, ד).
 מבורך - "ברכו את ה' הַמְּבוֹרָךְ" (ברכות ז, ג).
 מדולדל - "ושערו מְדוּלְדָל" (בכורות ה, ג).
 מנוקב - "ואבוב היה מְנוּקָב" (מנחות י, ד).
 מסוגר - "בית הַמְּסוּגָר" (נגעים יג, ד).¹⁹
 מסולק - "אפילו אין מְסוּלָק מן הארץ אלא מלוא החוט" (עירובין י, ג).
 מסורס - "מחותרך או מְסוּרָס" (נידה ג, ה).
 מעונן - "ביום מְעוּנָן" (נגעים ב, ב).
 מעורב - "כל הַמְּעוּרָב למקווה כמקווה" (מקואות ו, א).²⁰
 מעושן - "ולא מְעוּשָׁן ולא מבושל" (מנחות ח, ו).
 מפוטם - "שמן מְפוּטָם" (מעשר שני ב, א).

17 וכך, "כבמוחזק", גם בכי"פ, וראה לעיל הערה 11.

18 הכתיב ספק "מבוסם" ספק "מבוסס".

19 ובסמוך שם נמצא המוסגר, כצורת הופעל וכרגיל בכל מקום לעניין נגעים; ראה הערה 13 לעיל.

20 ונמצא במשנה גם פעם אחת מעורב מלשון עָרַב, אך הוא בנסמך, ובפתח כדין: מְעוּרָב השמש (גזיר ו, 1). וצורת הריבוי, מְעוּרָבֵי שמש (פרה ג, ז), מעידה שהוא מבנה של סמיכות.

משועבן – "הַמְשׁוֹעֲבָן²¹ ובעל גֶּבֶר" (בכורות ז, ה).
 מעוֹת – "על זה נאמר 'מְעוֹת לא יוכל לתקון' [...] אין קורין מְעוֹת אלא למי שהיה מתוקן מתחילה וְנִתְעוֹת כּבֵר" (חגיגה ב, ו-ז). מילה זו אינה מגוּף לשון חז"ל ולא באה במשנה אלא במובאה מן המקרא ובדרשה עליה.

2. בפתח תמיד

מקובל – x6²²; כגון "אם שגרה תפילתי בפי יודע אני שהוא מקובל" (ברכות ה, ה; ובהמשך שם מטוֹרף; ראה להלן).
 מבוער – x2: "הרי הוא כמבוער" (מעשר שני ה, ו; פסחים ג, ג).

שאר צורות בהופעות יחידאיות:

מאוחר – "וְהִמְאֹחֵר פּוֹסֵל" (שביעית י, ה).
 מבורץ – "שקמצו מבורץ" (מנחות א, ב).
 מדובלל – "צמר הַמְדוּבָלֵל בבכור" (בכורות ג, ד).
 מזוהם – "וזקן וחולה וּמְזוּהָם" (שם ו, יב).
 מטורף – "יודע אני שהוא מטורף" (ברכות ה, ה; וראה לעיל מקובל).
 מְכוֹן – במסורת המנקד בלבד: "הממלא בחבית המים העולים אחריה ובחבל שהוא מכוון על צוארה [...] " (מכשירין ד, א; המנקד תיקן: מכוון < מְכוֹן; כ"פ: מכוון; כיפ"ב: מְכוֹן).
 מרוסס – "אם היה עבה או מְרוֹסֵס" (שבת ח, ה).
 משוקע – "נימצא מְשׁוֹקֵעַ בקרקע המערה" (נזיר ט, ב).

כפי שאפשר להיווכח, כמעט כל התבניות שבקבוצה זו הן בעלות תמניות בודדות; רובן בעלות תמנית אחת בלבד. יוצאת מן הכלל בעניין זה צורה אחת: מקובל, המופיעה במשנה 8 פעמים, ולעולם בפתח כאמור. מוסיף עליה מחולל שאף היא רובה פתח ופעמיים בלבד בקמץ (ומקומה בסעיף הבא).

3. פעמים בקמץ ופעמים בפתח

רובם המכריע של השמות שבקבוצה זו הקמץ מרובה בהם על הפתח. רק אחד, מחולל, מקיים יחס הפוך: רוב הופעותיו (x7) בפתח ורק שתיים בקמץ. ואלו הם:
 מְצוֹרֵעַ-מְצוֹרֵעַ (6: 42); מְחוּבֵר-מְחוּבֵר (9: 12); מְבוּשֵׁל-מְבוּשֵׁל (1: 13); מְנוּגָע-מְנוּגָע (3: 6); מְיוּחָד-מְיוּחָד (2: 6); מְדוּמָע-מְדוּמָע (3: 5); מְזוּמָן-מְזוּמָן (3: 5); מְכוּנָס-מְכוּנָס (2: 4); מְחוּתָן-מְחוּתָן (1: 4); מְפוּזָר-מְפוּזָר (1: 4); ועוד פעם אחת בכי"ק², טבול יום ב,

21 זו הצורה בכתבי היד הטובים. בדפוסים: "מאושכן" (לשון אשך; ופירש רע"ב: "המאושכן – שכיס של ביצים שלו ארוך עד שמגיע לארכובה בין שהוא נפוח מחמת רוח או מחמת ליחה"). וראה ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 119, הערה 125.

22 ועוד שתי היקרויות בכי"ק² – ידיים ג, ה; ד, ג.

ג; מְשׁוֹאֵר-מְשׁוֹאֵר (2:3); והחילוף אף באותו מקום: "לא עשה את המְשׁוֹאֵר כיוצא [...] אינו דין שנעשה את המְשׁוֹאֵר כניכנס" (זבחים ח, יב); מְכוּבֵד-מְכוּבֵד (1:2); מְעוֹשֵׁר-מְעוֹשֵׁר (1:2); מְרוֹבֵעַ-מְרוֹבֵעַ (1:2); מְמוּעָט-מְמוּעָט²³ (6:6); מְבוּצָר-מְבוּצָר²⁴ (2:2); מְשׁוֹבַח-מְשׁוֹבַח²⁵ (2:2); ובאותו מקום: "המונה מְשׁוֹבַח והמודר מְשׁוֹבַח ממנו והשוקל מְשׁוֹבַח משלשתן" (תרומות ד, ו); מְחוּמָץ-מְחוּמָץ (1:1); מְסַכֵּן-מְסַכֵּן (2:1); ולעולם חסר וי"ו: מְסַכֵּן - בבא בתרא ט, ז; מְסַכֵּן - גיטין ו, ה; פעם אחת בניקוד מְסַכֵּן - טהרות ו, א²⁶); מְרוֹבֵד-מְרוֹבֵד (1:1); ובאותו מקום: "מקצתו מְרוֹבֵד על הארץ [...] מקצתו מְרוֹבֵד על הארובה" (אהלות ז, ב); מְחוּלָל-מְחוּלָל (7:2); מְחוּסָר-מְחוּסָר (28:3); צורת נסמך; וראה הברור להלן).

הערות

מצורע - 42x בקמץ, כצפוי, אבל 6x בפתח, ואפילו זה ליד זה: "בא לו אצל מצורע ומצורע טבל בלישכת המצורעים" (נגעים יד, ח).

מנוגע - לעולם בצירוף "בית המנוגע". על שלוש הפעמים שבפתח יש להוסיף פעם אחת בכי"ק² (ידים ג, א).

מחולל - פעמיים בלבד בקמץ לעומת 7 פעמים בפתח. עיקר הופעותיה של מילה זו בנוסח חילול מעשר שני הנמשך אחר הפרשת המעשרות ובנוסח חילול נטע רבעי (דמאי ה, א-ב; ז, א-ה; מעשר שני ה, א; ה, ד). בכל הופעותיה אלו מחולל מנוקדת בפתח, פרט לפעם אחת שהיא קמוצה: מעשר שני ה, א. הופעתה הקמוצה השנייה היא שלא בעניין זה: "וכל המחלל את התורה גופו מְחוּלָל מן הבריות" (אבות ד, ו).

מחוסר - הופעותיה במשנה רובן ככולן בצורת נסמך,²⁷ ומנוקדות פתח כדין, כגון "כל המְחוּסָר צידה" (שבת יג, ה); "מְחוּסָר בגדים" (זבחים ב, א); "מְחוּסָר כיפורים" (שם, שם; בריבוי: "מְחוּסָרֵי כיפורין" [כריתות ב, א]); "מְחוּסָר זמן" (זבחים יד, ב). אך נמצא בקמץ גם בנסמך, ולצד פתח באותו מקום: "המְחוּסָר חֲטָפָא טמא המְחוּסָר"²⁸ [לטישא] טהור" (כלים יד, א). המילה שננקדה בקמץ נמצאת בסוף השורה, ואפשר שבזה יש לתלות את הניקוד בקמץ, היינו שהמנקד לא חש שצורת נסמך לפניו.²⁹ ואולם יציין

23 פעם אחת מועט ("המועט כשר"; קנים א, ג).

24 פירושו: 'כדמות מבצר', כגון 'במכונס ובמפורז ובמבוצר' (נגעים ד, ג; ופירש רע"ב: 'שתי שערות באמצע הנגע, כמבצר שבאמצע העיר').

25 ניקוד תיבה זו בפתח עולה גם ממקורות מאוחרים; ראה להלן בנספח.

26 וראה ילון, מבוא, עמ' 176 ואילך.

27 פעם אחת בצורת נפרד: "שאינו מחוסר אלא מניין" (דמאי ג, ב), אך גרסת כ"ק: "שאינו מְעוֹשֵׁר אלא מיניין", והוגה בגיליון "מחוסר" תחת "מְעוֹשֵׁר" ולא ננקד (וכיוצא בו גרסת הסופר והמנקד והגהת הגיליון גם בכי"פ). וראה רע"ב ותוי"ט ומלא"ש על אתר.

28 הניקוד מכוון כנגד הכתיב "המחוסר", וכך הוא לפנינו בדפוסים. המנקד ניקד את השווא של וי"ו החיבור שלא נכתבה, וכדרכו במקרים כאלה.

29 בנוסח שבכ"ק נפלו במשפט זה טעויות סופר אחדות, והן שתוקנו בהעברת קו ובתוספות בגיליון.

שקמץ בצורת הנסמך של מילה זו (ורק בה מכל צורות מפועל!) נמצא גם בספרא שבניקוד הבבלי: "מחוסר כיפורין", "מחוסר זמן".³⁰

לסיכום פרק זה: בצורות הבינוני של פועל משמר מנקד כ"ק את הצורה בקמץ רק בכמחצית מכלל התבניות. המחצית האחרת או שהיא מקיימת חילוף קמץ-פתח או שהיא מקיימת תבניות בפתח בלבד. בכלל התבניות שבהן משמר מנקד כ"ק את הקמץ נמצאת גם הצורה מצורע, המופיעה במשנה 48 פעמים. את ההקפדה על ניקודה לרוב בקמץ ניתן לתלות בהיותה מונח טכני הלכתי השאוב מן המקרא, ועם זאת גם בצורה זו נמצא ניקוד בפתח.

שונה היא התמונה באשר לבינוני פועל והופעל ממה שמצינו לגבי בינוני נפעל. כפי שצוין בראשית הדברים, כ"ק מכיר ניקוד בינוני נפעל בפתח ובעקבות כך הזדהות צורת הבינוני עם צורת העבר, ומתעצבת בו הפרדה בין אותו בינוני פתוח, שהוא פועלי, לבינוני הקמוץ שהוא שמני.³¹

לא כן באשר לשתי צורות הבינוני שהן עניינינו כאן, מופעל ומפועל, שעם שגם הן מקיימות צורות בפתח, כלל לא מתקיים בהן הבדל זה שבין הבינוני הקמוץ לבינוני הפתוח, שהראשון שמני והשני פועלי. את ההבדל הזה שבין בינוני נפעל מזה לבינוני פועל והופעל מזה אפשר לתלות בטיבן של הצורות ובזיקתן אל צורת העבר. בינוני נפעל קרוב בעצם צורתו קרבה מרובה אל צורת העבר, וההבדל ביניהן מזערי: נפעל-נפעל.³² משנתקרב הצורות זו לזו עד כדי זיהוי כמעט גמור לא חסר אלא פסע אשר יביא לכלל זיהוי גמור, ופסע זה בא לידי ביטוי בניקודו של כ"ק באשר לבינוני הפועלי שנזדהה עם העבר.

ואולם באשר לבינוני של פועל והופעל – כאן מלכתחילה אין מקום לזיהוי צורות הבינוני והעבר, שהרי המרחק ביניהן גדול, ומעיקרא אין הן עומדות על ספו של זיהוי מלא: זה בתחילית "אפס" לעומת תחילית מ"ם: פועל – מפועל, וזה בתחילית ה"א לעומת תחילית מ"ם: הופעל – מופעל. יתרה מזו, באשר לבניין פועל בלשון המשנה אף ניטלה מן הבינוני משענת האנלוגיה, שהרי אין בניין פועל נוהג בלשון חז"ל אלא בכינוני, וצורת עבר (ועתיד) נדירה בה ביותר.³³ אף כל שאלת ההבחנה בין הבינוני הפועלי לשמני אינה עניין לצורות מפועל בלשון המשנה, שצורת מפועל בה לעולם היא שמנית.³⁴ באשר לצורת בינוני של הופעל, גם צורות מופעל, בפתח, עדיין מובחנות במובהק מצורת העבר הופעל. המרחק בין צורת העבר לצורת הבינוני גדול הוא אפוא בין שהבינוני קמוץ בין שהוא פתוח, ולפיכך לא נפתח הפתח למתן משמעות פועלית לצורה הפתוחה דווקא –

30. ראה ייבין, עמ' 547.

31. וראה כהן, נפעל.

32. הבדל מזערי זה מיוחד הוא לעברית, כידוע, שאין היא מקיימת את הבינוני של נפעל במ' תחילית.

וראה בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 139; בר-אשר, צורות נדירות, עמ' 134.

33. וראה ילון, מבוא, עמ' 136 ואילך, ובעיקר עמ' 144-145; הנמן, עמ' 189, 196.

34. וראה לעיל הערה 5.

מה שהתרחש בבניין נפעל, שניקוד הבינוני שלו בפתח העמידו בזהות גמורה עם צורת העבר, ומה שהתרחש גם בצורות הבינוני נתפעל.³⁵ ועוד זאת: בינוני של הופעל מובחן במסורת ניקודו של כ"ק מצורת העבר גם בתנועת התחילית: מופעל בשורוק לעומת הופעל בחולם.³⁶

כללו של דבר: צורות בינוני בפתח מצויות בשלושת הבניינים: נפעל, מופעל, מופעל. ואולם שונה צורת נפעל מצורות מופעל ומופעל בשניים: (א) צורת בינוני נפעל מקיימת את הצורות בפתח בהיקף רחב מאוד, מה שאין כן צורות מופעל ומופעל שנמצא בהן פתח בהיקף מצומצם יותר. את ההבדל הזה יש לתלות, כאמור, בקרבה היתרה של צורת בינוני נפעל לצורת העבר, שרק תנועת ע"ן הפועל מבחינה ביניהן, בעוד שבאשר לפועל ולהופעל אין זה היסוד היחיד המבחין ביניהן. (ב) בצורת בינוני נפעל נוצרה הבחנה סמנטית בין צורת הבינוני הפתוחה, שהיא הרוב, לצורת הבינוני הקמוצה, שהראשונה פועלית והשנייה שמנית. הבחנה זו לא נוצרה בצורות מופעל ומופעל. באשר למופעל מלכתחילה לא נתבקשה הבחנה זו כלל, שכן צורה זו בלשון המשנה ממילא שמנית היא. באשר לצורות מופעל, שלכאורה הייתה להן שעת הכושר שתיווצר בהן הבחנה צורנית בין בינוני פועלי לשמני, הנה איננו יכולים להצביע על היווצרותה של הבחנה כזאת, אף לא על הבחנה סמנטית אחרת, בין צורות בקמץ לצורות בפתח. נותרה אפוא צורת נפעל לבדה שנתגבשה בה הבחנה זו, ומכאן ניתן יתר תוקף להבחנה ייחודית זו המשתלבת יפה במקומו של בניין נפעל וצורתיו במסורת הלשון.

נספחים

א. על שתי צורות מופעל בנוסח התפילה האשכנזי שתי צורות מופעל יש בנוסח התפילה האשכנזי שנמצא בהן ניקוד בפתח. האחת מְרֹמֵם, והיא בפסוק מן המקרא, והאחרת מְשַׁבַּח, צורה שהיא מגוף נוסח התפילה ושנמצא כמותה במשנה. נפתח בזו האחרונה, שהיא קרובה יותר לענייננו – עיון בצורות שבמשנה, ואף תומכת בממצא שהוצג כאן ונתמכת ממנו.

1. משובח

צורת מְשַׁבַּח אינה במקרא.³⁷ כאמור לעיל, במשנה היא באה ארבע פעמים, שלוש מהן במשפט אחד. הניקוד בכ"ק מעורב, קמץ ופתח, ואף באותו משפט עצמו: "המונה

35. על בינוני נתפעל ראה בראש, צורות נדירות, עמ' 128–135.

36. כך בפועל השלם. וכך גם בכ"פ; ראה הנמן, עמ' 154. בכ"ק נמצא בצורות העבר גם כתיב חסר, והניקוד: הַסְבַּח (פאה ז, ג).

37. עצם השורש שב"ח (במשמע זה של הלל והודאה) אינו אלא בספרים המאוחרים של המקרא, וכאמרים. ראה ב"ב ר' HALOT בערכו, וראה א' הורביץ, בין לשון ללשון, ירושלים תשל"ב, עמ' 88 ואילך.

מְשֻׁבָּח והמודד מְשֻׁבָּח ממנו והשוקל מְשֻׁבָּח משלשתן" (תרומות ד, ו), ובסמוך:
 "החובט מְשֻׁבָּח" (שם ט, ג).³⁸

והנה עדות לניקוד מְשֻׁבָּח בפתח כדבר של הרגל נמצאת עדיין דורות רבים לאחר זמנו של כ"ק, כתיבתו וניקודו. כך הוא בסידורים אשכנזיים, כגון בסידורם של ר' עזריאל ובנו רבי אליה מווילנא (ר"ע ור"א), בני המאה השמונה-עשרה, בשתי ההופעות שבברכת ברוך שאמר: "מְשֻׁבָּח ומפואר", "מלך מְשֻׁבָּח ומפואר" (דף יא ע"א-ע"ב)³⁹ וכן בברכת יוצר אור: "המְשֻׁבָּח והמפואר והמתנשא מימות עולם" (דף כא ע"א).⁴⁰ על ניקוד זה העירו ר"ע ור"א במפורש בהערותיהם שבגיליון: "משבח בפת', כ"ה בס"י להרחב' אות הגרון" (דף יא ע"ב). לא הטעם שנתנו, "להרחב' [ת] אות הגרון", הוא עיקר כאן; חשובה ממנו לענייננו עדותם "כ"ה בס"י [=כך הוא בסידורים/ספרים ישנים]."⁴¹

עדות מוקדמת יותר לניקוד בפתח נמצא בדבריו של ר' שבתי סופר על מה שנמצא בזה בסידור מהרש"ל⁴² (סידור רש"ס, ב, עמ' 327⁴³):

אך צריך אני להודיע שבמקום הזה כתוב בסדור מהרש"ל וז"ל, המשובח והמפואר כן רי"ן⁴⁴ בקמץ, ונראה שהוא בפתח כי הוא משובח ע"י אחרים לכן דינו בשורק ובפתח, אבל המפואר בקמץ כי הוא מפואר ע"י עצמו, עכ"ל. ודבריו תמוהים מאוד, וכי לא ידע הגאון שמלות המשובח והמפואר שניהם פעולים מבנין הדגש אשר עי"ן הפעל דגושה בו ונקודה בקמץ, כמו שכתב הרד"ק במכלול בבנין הדגש מהשלמים וז"ל, הפעול הוא קמץ מדבר בך (תלים פ"ז) וכו' המחולל בגויים (יחזקאל ל"ו) וכו' ומביא שם הרבה פסוקים דומיהם,⁴⁵ הנה יודע כי מחולל בגוים הוא ג"כ ע"י אחר ועם כל זה הוא קמוץ. ולפי דעתי אין זה כי אם שגגה יוצאה מלפני השליט או תלמיד טועה העלה זה על סדורו והגאון נקי מזה הטעות.

- 38 בדפוסים נמצא גם "כל המרבה בבדיקות הרי זה משובח" (סנהדרין ה, ב), ואולם כתיבי היד הטובים גורסים כאן "משתבח" (והניקוד בכ"ק: מְשֻׁבָּח).
- 39 כך הוא כאן בכל שלוש מהדורות הסידור, וראה ההערה הבאה.
- 40 במהדורה השלישית של הסידור בא שינוי במקום זה ונקד המְשֻׁבָּח בקמץ.
- 41 לסידורים כאלה המנקדים מְשֻׁבָּח בפתח (לצד מפואר בקמץ) ראה רייף, רש"ס, עמ' 269, הערה 558, שציין שם לסידורים נדפסים מן המאה השש-עשרה. מן המאה השמונה-עשרה יצוין סידור השל"ה (שער השמים), אמשטרדם תע"ז, שאף בו נקד מְשֻׁבָּח בפתח. וראוי להעיר כאן שר"ע ור"א ניקדו מילה זו בניגוד לניקודו ולדעתו המפורשת של ר' שבתי סופר שעליו סמכו הרבה בניקודם, וכעדותם בראש הסידור. וראה להלן.
- 42 על סידור רש"ס ועל המובאות הרבות בו מסידורו של מהרש"ל ראה כהן, דקדוקי, עמ' 258-259 והספרות הנסמנת שם בהערות 9, 23.
- 43 וראה גם רייף, רש"ס, עמ' 159.
- 44 הוא ר' יעקב נקדן. עליו ועל יחס מהרש"ל אליו ראה רייף, רש"ס, עמ' 32, והנסמן שם, עמ' 90, הערה 26.
- 45 ראה ספר מכלול לר' דוד קמחי, מהדורת י' ריטנברג, ליק תרכ"ב, דף נט ע"א.

נראה שהערתו של מהרש"ל על ניקוד משובח בפתח (ואף כנגד רי"ן שהוא מסתמך עליו הרבה) אינה פרי מעשה עצמאי שלו, שאין זה מטיב מעשהו, אלא היא נסמכת על מה שהכיר וראה. מאלף במיוחד ניסונו למצוא טעם לפתח בהצעת בידול סמנטי בין שני מיני מְפועל, זה שהוא סביל ("משובח ע"י אחרים"), שהוא בפתח, וזה שאינו אלא שם תואר ואין בו מן הסביל ("מפואר ע"י עצמו"), שהוא בקמץ. ועם שהבחנה זו יפה היא מצד עצמה, הנה לעניין הקמץ והפתח אין היא יפה אלא במקום זה של זיווג שתי המילים האלה, "המשובח והמפואר", יחד, דרך מקרה. לגבי הכלל כולו אין היא עומדת, וכפי שהשיג רש"ס בצדק.

על הניקוד בפתח שהעמידו ר"ע ור"א בסידורם השיג זלמן הענא בחיבורו "שערי תפלה" (שכולו דברי השגה על סידורם זה⁴⁶), וכך כתב שם:⁴⁷

והנני משתומם על אנשים כאלה איך ערב לבם לגשת בדברים הנכבדים האלה ולא מצאו ידיהם ורגליהם בחכמה, כי הנה נכשלו ונלכדו בדבר שהמתחילים לא יכשלו בו, כי מעולם לא שמענו ולא ראינו שישתנה הקמץ לפתח בעבור הרחבת הגרון, הלא מצאנו ממלך טהור שמות למ"ד, משלח ונעזב ישעיה כ"ז, ודומיהם הרבה.

כדרכו וכהרגלו הביא ר' זלמן הענא ראיותיו ללשון התפילה ודקדוקה מן המקרא לבדו. כאן אנו רואים שצורה זו, משובח, שהיא עצמה, כאמור, אינה כלל במקרא, ניקודה בפתח לא דבר ריק הוא, ויש רגליים לומר שהוא שואב ממסורת ניקוד קדומה, וכפי שהעידו ר"ע ור"א על המצוי בספרים ישנים. כפי שראינו כאן לגבי כ"ק למשנה, הניקוד בפתח לא בצורה זו בלבד הוא מצוי כי אם גם בשאר צורת מפועל.

2. מרומם

צורת הבינוני מרומם נקריה פעם אחת במקרא: "ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה" (נחמ' ט, ה). בדפוסי המקרא שלפנינו ומרומם בפתח, וכך גם בכתבי יד טובים של המקרא ככ"י לנינגרד (וראה מהדורת דותן⁴⁸ על אתר).

בסידור התפילה באות מילים אלו (שהן חלקו האחרון של הפסוק) בתוך "ויברך דויד" שבפסוקי דזמרה. כך הוא בנוסחי התימנים, הספרדים ובני עדות המזרח וכן בנוסח "ספרד" החסידי של האשכנזים, אך לא בנוסח אשכנז המקורי, שאין הפסוק בא בו במקום זה. עם זאת נמצא פסוק זה, אם כצורתו אם כשיבוצו, במקומות אחרים בתפילה שבנוסח אשכנז. כצורתו ממש, ובמלואו, הוא בא בכלל הפסוקים הנאמרים לאחר שיר

46 וראה כהן, דקדוקי, עמ' 259.

47 שערי תפלה, סימן נ, דף טז ע"ב (ועתה גם אצל יצחקי, לוח ארש, עמ' רלט), וחזר על השגתו בקצרה בסימן נג (דף יז ע"א; יצחקי, לוח ארש, עמ' רמא). ושוב העיר בסידורו "בית תפלה" (דף ח ע"א) בקצרה, כדרכו שם: "משבח הבי"ת קמוצה עמש"ל סי' נ"ו.

48 תורה נביאים וכתובים, מדויקים היטב על פי הניקוד הטעמים והמסורה של אהרן בן משה בן אשר בכתב יד לנינגרד בידי אהרן דותן, תל-אביב תשל"ג (ומהדורות נוספות).

הייחוד, וכשיבוצו בשינוי מה הוא בא בקטע "יתברך" הנדפס לצד "ברכו"⁴⁹ ובמקומות אחרים.

ההבדל הזה שבין הבאת הפסוק כצורתו והבאתו שלא כצורתו ניכר יפה בניקוד המילה ומרומם בסידור רש"ס. בסוף שיר הייחוד (ג, עמ' 947), שם כאמור נמצא הפסוק כצורתו, ננקד ומרומם, בפתח, ואולם ב"יתברך" שלצד "ברכו" (ב, עמ' 111), שם הוא משובץ בשינוי מה, ננקד בקמץ: "ושמו מְרוּמָם על כל ברכה ותהלה", וכך, בקמץ, גם בכמה תפילות לעת מצוא שנוספו בסוף הסידור – בתפילת "תתברך": "כי אין כמוך מְרוּמָם על כל ברכה ותהלה" (ג, עמ' 965), וב"תפילה של אליהו הנביא": "ומלכותך מְרוּמָם על כל ברכה ותהלה" (ג, עמ' 966).⁵⁰ ומרומם שב"יתברך" מנוקד בקמץ גם בסידור ר"ע ור"א (דף כא ע"א), ב"בית תפלה" של זלמן הענא (דף טו ע"ב) ובמחזוריו של היידנהיים (כגון היידנהיים, ר"ה, עמ' כב).⁵¹ ניכר שחלק מן המנקדים בקמץ סמכו בזה גם על דקדוק המילה במקרא עצמו, שכך היה מנוקד לפנייהם בנחמיה, בקמץ. כך למשל כתב בער בסידורו (סדר עבודת ישראל, עמ' 76):

ושמו מרומם, מל⁵², נחמיה ט', ה'. והמי"ם של מְרוּמָם בקמץ בס"מ וכ"י⁵³ וכן כתב הראב"ע במאזנים דף מ"ז ב⁵⁴ גם בצחות דף צ"ד ד⁵⁵, גם הרד"ק במכלול דף קי"ח ודף קט"ו ב' אמר בפשיטות שהפעול בקמץ.⁵⁶

49. קטע זה מיועד לאמירת הקהל בשעה שהחזן אומר "ברכו". בימינו שקע מנהג אמירתו, ומשום כך יש מסידורי זמננו שלא הדיפסוהו. כך, למשל, הוא לא נדפס בסידור "רינת ישראל" למהדורותיו (המהדיר: שלמה טל) ובסידורים אחרים הדומים לו בגישתם. סידורים המקפידים על שמירת מסורת אבות ומעמידים זכר גם למנהגים ששקעו מבלי להתיימר לקבוע לציבור את מנהגו מוסיפים ומדפיסים אותו גם כיום.
50. וראה הערת סף (סידור רש"ס, מבוא, עמ' שיח) על המצוי בזה בסידורים – מהם שניקדו בקמץ ומהם שניקדו בפתח, ואולם לא עמד שם סף על ההבחנה שבין שני סוגי ההבאות.
51. יצוין שבסידורי פראג רע"ו ורע"ט אין מילים אלו ב"יתברך".
52. דקדק בער וכתב "מלשון", היינו אין זה הפסוק כצורתו.
53. בספרים מדויקים וכתבי יד. לתנ"כים שננקד בהם בקמץ ראה תנ"ך גינצבורג. כך, בקמץ, נקד למשל במקראות גדולות, מהדורת ונציה רע"ו–רע"ז ומהדורת ונציה רפ"א, אך במהדורה המחודשת של מקראות גדולות שנתקנה בידי יעקב בן חיים (ונציה רפ"ד–רפ"ה) נקד ומרומם בפתח. ויצוין להערת מהר"י צאלח (צנעא, המאה השמונה-עשרה) הבאה בתכלאל עם פירושו "עץ חיים": "ומרומם. המ"ם בפת"ח ככל ס"ת ובירושלמיים גם בכ"ד גדול".
54. ההפניה היא למהדורת היידנהיים, אופנבאך תקנ"א, ואכן כך נקד שם, אך ראה מהדורת פטון–בריליוס שנקד בה ומְרוּמָם בפתח: Abraham Ibn 'Ezra, *Sefer Moznayim*, Edición crítica de Lorenzo Jiménez Patón, revisada, completada del texto hebreo y versión castellana de Lorenzo Jiménez Patón, revisada, completada por Angel Sáenz-Badillos, Córdoba 2002, p. 99* y reelaborada por Angel Sáenz-Badillos. ויצוין שאבן עזרא עצמו אינו דן שם כלל בשאלת הניקוד כי אם בסוגיית הבינוני הפעול בכלל צורות הבינוני.
55. אכן כך במהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא תקפ"ז, דף סד ע"ב. והעיר שם המהדיר (הערה יג): "בקמץ המ"ם, ובספרינו: ומרומם בפת"ח המ"ם". וכך, בקמץ, נקד גם בצד הספרי שבמהדורת ורודיגו: C. Valle Rodríguez, *Sefer Şahot de Abraham Ibn Ezra*, I, Salamanca 1977, p. 428.
56. במהדורת ריטנברג (ראה לעיל הערה 45): דף נט ע"א; דף סא ע"ב; ולא דיבר שם רד"ק על מילה זו דווקא אלא על כלל צורות בינוני שמבניין פועל, וכפי שכתב כאן בער.

ונראה שדברי בער אלו השפיעו גם על מקצת סידורי זמננו שניקדו ומרומם בקמץ גם בהבאת הפסוק כצורתו ב"ויברך דויד".⁵⁷

ב. מַפְעֵל, מַפְעֵל בניקוד הטברני של המקרא
1. מַרְבֵּעַ⁵⁸

ביחזקאל מה, ב: "חָמַשׁ מְאֹת בְּחֵמֶשׁ מְאֹת מְרַבֵּעַ סָבִיב". כך, מַרְבֵּעַ בקמץ, וכצפוי, בכתבי היד הטובים של המקרא, כתר ארם צובה וכ"י לנינגרד,⁵⁹ וכך גם במקראות גדולות, דפוס ונציה רפ"ד-רפ"ה. ואולם עדות על צורה בפתח, מַרְבֵּעַ, באה במנחת שי: "בספרים ישנים כתבי יד ומהדפוס הבי"ת בפתח",⁶⁰ וציינו אותה גם בעלי הדקדוקים המדעיים ללשון המקרא.⁶¹ מן המקראות שנדפסו בימינו יש לציין את תנ"ך מהדורת קורן שגם בו ננקד כאן בפתח.

2. מְשַׁחַת

במלאכי א, יד: "וְזָבַח מְשַׁחַת לֵה'". מְשַׁחַת בקמץ בכתבי היד הטובים של המקרא ובדפוסי המקרא הטובים שלפנינו העשויים על פיהם.⁶² ואולם במקראות גדולות רפ"ד-רפ"ה מנוקד בפתח: מְשַׁחַת⁶³ (וכך גם במקצת תנ"כים וחומשים הנדפסים בימינו⁶⁴). הניקוד בפתח עולה גם מהערתו של ר' ידידיה שלמה נורצי במנחת שי:

י"ס [=יש ספרים] שהחי"ת בקמץ כמו ומקר משחת (משלי כה) ובס"א כ"י [=ובספרים אחרים כתובי יד] מסור על זה דמלאכי ב' ונ"ל שר"ל ב שהמ"ם קמץ לאפוקי משחת מאיש מראהו (ישעיה נב) שהמ"ם בחירק.

פירוש הדברים: תיבת מְשַׁחַת נמצאת במקרא פעמיים: (א) זו שלפנינו במלאכי, וְזָבַח מְשַׁחַת – על פי מנחת שי ניקודה בקמץ בחי"ת הוא רק כגרסת "יש ספרים"; משמע מכאן שהגרסה העיקרית שעמדה לפנינו היא מְשַׁחַת בפתח;⁶⁵ (ב) וּמְקוֹר מְשַׁחַת

57. כך למשל בסידור אשכנזי (נוסח ספרד) "שירה חדשה", בעריכת ח"ד רוזנשטיין (הוצאת אשכול, ירושלים תשנ"ח).

58. אני מודה לידידי ד"ר מרדכי מישור שהסב את תשומת לבי לחיבה זו במקצת דפוסי מקרא.

59. וראה לעיל הערה 48.

60. בתנ"ך גינצבורג הניקוד בקמץ, ונמסרו עדויות רבות לניקוד בפתח, בהן מקראות גדולות דפוס ראשון, ונציה רי"ז.

61. כך ג"ק, סעיף 65d, המציינה "zaccording to the best authorities", וכך ב"ל, עמ' 362.

62. וראה ברשימת חילופי הגרסאות של הרב מרדכי ברויאר בתנ"ך עם פירוש "דעת מקרא", כךך תרי עשר, עמ' XV.

63. כך גם גרסת הפנים בתנ"ך גינצבורג.

64. פרק זה שבמלאכי הוא הפטרת פרשת תולדות.

65. מהדורת התנ"ך שעמדה לנגד עיניו של נורצי בהגהותיו הייתה ככל הנראה מהדורת מקראות גדולות דפוס ונציה ש"ז; ראה צ' בצר, מנחת שי על חמישה חומשי תורה, בעריכת י' עופר, ירושלים תשס"ה, עמ' 23-24. ואכן כך הוא במהדורה זו של מקראות גדולות, משחת בפתח והערת המסורה: "ב" (בלא קמץ).

(מש' כה, כו). עוד נמצאת במקרא התיבה מְשַׁחַת כגון (ג) "כֵּן מְשַׁחַת מְאִישׁ מְרָאָהוּ" (יש' נב, יד).⁶⁶ בעל מנחת שי מציין להערת מסורה על משחת שבמלאכי הנמצאת לפי עדותו ב"ספרים אחרים כתובי יד" והאומרת "ב", כלומר פעמיים בקמץ. הערה זו אינה מתיישבת לכאורה עם מְשַׁחַת שבמלאכי המנוקדת בפתח, הן מפני שהיא הערה שאינה מעניין התיבה המוערת והן מפני שעל פי ניקוד זה אין משחת בחי"ת קמוצה כי אם פעם אחת, זו שבמשלי. כדי לקיים את מְשַׁחַת במלאכי כגרסה העיקרית (וכפי שהוא, כאמור, במקראות גדולות רפ"ד-רפ"ה) וליישב אותה עם הערת המסורה "ב" ראה בעל מנחת שי לפרש את ההערה כמכוונת לא כנגד החי"ת שבתיבה זו כי אם כנגד המ"ם בה, כלומר פעמיים משחת במ"ם קמוצה: מְשַׁחַת של מלאכי ומְשַׁחַת של משלי, וזאת כנגד מילה אחרת מאותו עניין – מְשַׁחַת שבישעיה – שהיא בחיריק.⁶⁷

3. מושב

בבראשית מג, יב: "וְאֵת הַכֶּסֶף הַמוֹשֵׁב". כך, הַמוֹשֵׁב בקמץ, בכתבי היד הטובים של המקרא, וכדין,⁶⁸ אך במקצת תנ"כים ובהם מקראות גדולות רפ"ד-רפ"ה: הַמוֹשֵׁב,⁶⁹ וכך גם בתנ"כים וחומשים מצויים.⁷⁰

הקיצורים הביבליוגרפיים

בד"ב = F. Brown, S. R. Driver, and C. A. Briggs, *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1974 [1906]

בית תפלה = [סידור] בית תפלה, [ניקוד והעיר] ר' שלמה הכהן הנקרא זלמן הענא [...], יעסניץ תפ"ה (ראה גם: שערי תפלה)

66. מְשַׁחַת במשמעותה זו (משורש שח"ת) יחידאית במקרא. ואולם כתיבה נמצאת מְשַׁחַת במקרא פעמים אחדות (וכגון "שָׁמֶן מְשַׁחַת קֶחֶשׁ"; שמ' ל, כה). מבחינת המסורה כל מְשַׁחַת אחד הוא, כמוכח. ככתר ארם צובה הערת המסורה אומרת "ב" בסתם ובלא סימון של קמץ. בצורתה זו היא מכוונת כהלכה לצורה שבפנים במלואה, מְשַׁחַת בחי"ת קמוצה, ואין צורך לפרשה כמכוונת למ"ם הקמוצה דווקא. גם במקראות גדולות רפ"ד-רפ"ה כך היא הערת המסורה, בלא סימן הקמץ, אלא שבפנים שם ננקד, כאמור, מְשַׁחַת. עם זאת הסברו של בעל מנחת שי שהערה מכוונת לְמְשַׁחַת ולמ"ם הקמוצה שבה יפה גם לכאן, שנמסר "ב" סתם, שכן אפשר לומר שבעיקרו של דבר באה ההערה (על פי הסבר זה) להבחין בין מְשַׁחַת למשחת, ומתוך התעלמות מניקוד ההברה האחרונה. אני מודה לידדי פרופ' יוסף עופר על הערותיו לעניין זה.
67. אף בכתר ארם צובה כך הוא, כעולה מעדויות חיצוניות; ראה זר, מאורות נתן, עמ' 163, וחילופי גרסאות שרשם שם, עמ' 188 (בהערה לשורה 84); עופר, כתר, עמ' 335.
68. וכן גם בכמה כתבי יד של מקרא; ראה חילופי הגרסאות בתנ"ך גינצבורג.
69. ובכלל זה גם תנ"ך מהדורת קורן. וראה גם ג"ק, סעיף 72bb; ב"ל, עמ' 405. והשווה לאמור לעיל באשר לְמְרַבֵּעַ. על צמיחתה של צורת הַמוֹשֵׁב בפתח וחזירתה לתנ"כים הנרפסים (בעקבות הבנה מוטעית של הערת מסורה) ראה מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 45.

H. Bauer and P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen = ב"ל*
Sprache des Alten Testaments, Hildesheim 1962 [Halle 1922]

בן-חיים, עואנ"ש = ז' בן חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים
תשי"ז-תשל"ז

בער, סדר עבודת ישראל = סדר עבודת ישראל, [...] מחובר ומסודר [...] על ידי יצחק
בן אריה יוסף דב המכונה זליגמן בער, רדלהיים תרכ"ח (דפוס צילום: תל-אביב
תשי"ז)

בר-אשר, בינוני ל"י = מ' בר-אשר, "לתצורת הבינוני של גזרת ל"י בנפעל בלשון חז"ל",
בלשונות עברית 33-35 (הלשון העברית לתקופותיה: קובץ מחקרים ליוכל הע"ה של
פרופ' גב"ע צרפתי; תשנ"ב), עמ' 39-51

בר-אשר, בניינים = מ' בר-אשר, "מערכת הבינינים בלשון התנאים (עיון מורפולוגי)",
מחקרים בלשון ה-1 (ספר היובל לישראל ייבין; תשנ"ב), עמ' 123-151
בר-אשר, צורות נדירות = מ' בר-אשר, "צורות נדירות בלשון התנאים", קובץ מאמרים
בלשון חז"ל, ב, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תש"ס, עמ' 123-142 (במקור: לשוננו
מא [תשל"ז], עמ' 83-102)

E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, revised [...] by A. E. Cowley, = ג"ק
Oxford 1910

היידנהיים, ר"ה = ו' היידנהיים, ספר קרובות הוא מחזור ראש השנה, רדלהיים תק"ס
הנמן = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי
138), תל-אביב תש"ס

זר, מאורות נתן = ר' זר, "מאורות נתן לר' יעקב ספיר", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 151-213
ייבין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
יצחקי, לוח ארש = ד' יצחקי (עורך), לוח ארש [...] לר' יעקב [...] עמדין [...] ועל צבאו
סלע המחלוקת, חיבורי המדקדק רז"ה בנוסחאות התפילה [...], טורונטו תשס"א
כהן, דקדוקי = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהם",
לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257-283

כהן, נפעל = ח"א כהן, "לתצורתו של בניין נפעל בלשון חז"ל על פי כתב יד קופמן
למשנה", מחקרים בשומרונות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת
מ' בר-אשר ומ' פלורנטין, ירושלים תשס"ה, עמ' 213-228

כ"פ = משנה כ"י פרמה, דה-רוסי 138, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל
כיפ"ב = משנה סדר טהרות, כ"י פרמה ב', דה-רוסי 497, מהדורה פקסימילית עם מבוא
מאת משה בר-אשר, ירושלים תשל"א

כ"ק = משנה כ"י קאופמן A50, צילום המהדורה הפקסימילית [האג 1929], ירושלים
תשכ"ח

כ"ק₂ = כ"י קאופמן, הדפים בסוף סדר טהרות שיצאו מתחת יד סופר ומקד אחר
מלא"ש = מלאכת שלמה

סידור ר"ע ור"א = סדור תפלות מכל השנה [...] עם דקדוק המלים מה"ר עזריאל ב"ר משה מעשיל ובנו ה"ר אליה, פרנקפורט דמיין תס"ד (מהדורה שנייה: ברלין תע"ג; מהדורה שלישית [בשם "דרך שיח השדה"]): ווילמרשדארף תפ"א [עתה במהדורת צילום, הוצאת אוצרנו, טורונטו תשס"ז]

סידור רש"ס = י' סץ, ד' יצחקי וד' סלמון (מהדירים), סדור [...] מה"ר שבתאי סופר, א-ג, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב

סידור רש"ס, מבוא = מבוא ליקוטים מלואים ונספחות לסדור מהרש"ס, בלטימור תשס"ב

עופר, כתר = י' עופר, "כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא יליץ", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות, בעריכת מ' בראשר, ירושלים

תשנ"ב, עמ' 295-354

רייף, רש"ס = S. C. Reif, *Sabbethai Sofer and His Prayer Book*, Cambridge = 1979

רע"ב = ר' עובדיה מברטנורא

ר"ע ור"א = ר' עזריאל ור' אליה (ראה: סידור ר"ע ור"א)

שערי תפלה = ספר שערי תפלה, יסדו [...] שלמה זלמן [...] כ"ץ [...] מק"ק הענא, יעסניץ תפ"ה

תוי"ט = תוספות יום טוב

תנ"ך גינצבורג = עשרים וארבעה ספרי הקדש, מדויקים היטב על פי המסורה על פי דפוסים ראשונים עם חלופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ותרגומים ישנים, מאת דוד

גינצבורג, לונדון 1914-1920

HALOT = *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, ed. L. Koehler and W. Baumgartner et al., Leiden 1994-2000